

ШУТОВА М. О.

Київський національний лінгвістичний університет

ДИСКУРСИВНА ПРИРОДА РОЛЬОВОЇ ПОВЕДІНКИ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ СТЕРЕОТИПІВ

У статті розглядається дискурсивна природа рольової поведінки мовної особистості та її вплив на формування етнокультурних стереотипів. Звертається особлива увага на співвідношення між особливостями рольової поведінки людини та мовними засобами її вираження.

Ключові слова: роль, рольова поведінка, соціальний статус, соціальна роль, дискурс.

В статье рассматривается дискурсивная природа ролевого поведения языковой личности и его влияние на формирование этнокультурных стереотипов. Особое внимание обращается на взаимосвязь между особенностями ролевого поведения человека и языковыми средствами его выражения.

Ключевые слова: роль, ролевое поведение, социальный статус, социальная роль, дискурс.

In the article the discursive nature of the role behaviour of lingual personality and its influence on the formation of ethnic and cultural stereotypes is examined. Special attention is paid to the interrelation between special features of the role behavior of man and linguistic means of its expression.

Key words: role, role behaviour, social status, social role, discourse.

Актуальність статті зумовлена її спрямуванням на вивчення взаємозв'язку мови і свідомості, мови і культури, зокрема у тій площині, що відображає процеси стереотипізації мовного досвіду людини і є суттю механізму традицій поведінки носіїв різних мов, без яких не може існувати жодна культура.

Мета статті – проаналізувати дискурсивну взаємодію мовців з позицій статусно-ролевих і ситуаційно-комунікативних норм поведінки та виявити їх вплив на формування етнокультурних стереотипів.

Об'єкт дослідження – дискурсивна природа рольової поведінки мовної особистості.

Предмет – аналіз і синтез наукових концепцій, де розкрито дискурсивну природу рольової поведінки мовної особистості, зокрема положення теорії соціальних ролей Е. Берна та питання реконструкції фактів традиційної культури А. Байбурина.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що в

дослідженні репрезентовано етнокультурний стереотип як структуру свідомості, що формується на основі статусно-рольової поведінки мовної особистості, природа якої зумовлена різними дискурсивними практиками.

Сучасна лінгводискурсологія продовжує активно вивчати дискурс як функціонування мови в різних контекстах. Як уважають соціолінгвісти, наслідком другої когнітивної революції стала переорієнтація уваги дослідників з аналізу окремого слова на текст, а, точніше, – на текст у ситуації реального спілкування [1; 2; 3; 4; 5; 6 та ін.] – тут покликання зроблено на окремі праці, де дослідники прагнули визначити загальні тенденції у розвитку теорії дискурсу загалом, а не в окремих його типах і видах. Дискурсивний переворот поставив у центр інтересів учених проблеми, пов'язані з розмежуванням типів дискурсу, функціональної структури і категоріальних ознак різних його видів [див. докладний огляд цих питань у праці: 7].

Вивчення типів і видів дискурсу традиційно здійснюється з позицій прагмалінгвістики і соціолінгвістики (останнім часом помітною є тенденція до його аналізу в лінгвокультурології, когнітивній лінгвістиці, етнолінгвістиці тощо). Для *прагмалінгвістики* опис дискурсу зорієнтований на “інтерактивну діяльність учасників спілкування, встановлення і підтримання контакту, емоційний та інформаційний обмін, взаємозв'язок комунікативних стратегій та їх вербальних і невербальних засобів у практиці спілкування, визначення комунікативних тактик в єдності їх експліцитного й імпліцитного змісту” [4: 5]. Як *соціолінгвістичний феномен* дискурс “передбачає аналіз учасників спілкування – представників тієї чи іншої соціальної групи, а також обставин спілкування в широкому соціокультурному контексті” [там само].

У цьому дослідженні релевантним є другий ракурс розгляду дискурсивної взаємодії мовців, тобто соціолінгвістичний вектор, з позицій якого вирізняють два види дискурсу: 1) *персональний* та 2) *інституційний*.

Персональний, або особистісно-орієнтований, дискурс розглядає мовця як особистість з усіма притаманними їй особистісними характеристиками й особливостями. Як уважає В. І. Карасик, “персональний дискурс – це діалогічне, пунктирне спілкування на скороченій дистанції з підвищеним семантичним навантаженням із

перевагою елементів невербальної комунікації (побутовий дискурс) або монологічне, насичене смислами спілкування розгорнутого характеру, представлене творами філософської, художньої тощо літератури (буттєвий дискурс)” [там само: 6].

В інституційному дискурсі мовець виступає як представник певного соціального інституту в рамках установлених статусно-рольових і ситуаційно-комунікативних норм. На думку В. І. Карасика, “ознаки інституціональності фіксують рольові характеристики агентів і клієнтів інститутів, типові хронотопи, символічні дії, трафаретні жанри і мовні кліше. Інституційне спілкування – це комунікація у своєрідних масках” [4:12]. Інституційний дискурс є статусно-орієнтованою формою спілкування: комуніканти постають не тільки як особистості, індивіди, скільки як носії певного соціального статусу.

Соціальний інститут, який становить “певний набір доцільно орієнтованих стандартів поведінки в певних ситуаціях” [8: 235], передбачає, що між клієнтами та агентами взаємодії наявні відносини нерівності, ієрархії, що статус представника інституту спочатку вище, ніж статус клієнта. Тим не менш, деякі види дискурсу прагнуть до встановлення рівних рольових позицій агентів і клієнтів, однак це виявляється скоріше в окремих жанрах, ніж є характеристикою дискурсу загалом.

Оскільки ми робимо припущення щодо ієрархії соціальних ролей мовців, то є необхідним глибше висвітлити питання розуміння ролі все ж таки мовної особистості в певному соціальному інституті (а не лише як носія певного соціального статусу), тобто в інституційному дискурсі, адже, власне, “соціологічна теорія ролей сформувалася наприкінці ХІХ століття у процесі вивчення особистості, коли остання описувалася за допомогою засвоєних і прийнятих нею соціальних функцій і зразків поведінки, зумовлених її соціальним статусом у цій спільноті” [там само].

Як зазначає російська дослідниця Л. В. Путілло, основоположниками цієї теорії вважають американського соціального психолога Дж. Міда й антрополога Р. Лінтона, у роботах яких узагальнено результати досліджень європейських і американських філософів, психологів, соціологів і антропологів, які виявили особливості поведінки людини в міжособистісній взаємодії, активно оперуючи термінами “соціальний тип”, “особистість”, “індивід” [9].

Ми не ставимо за мету аналізувати ці роботи, а скористаємося спостереженнями і висновками Л. В. Путілло Так, у своїй праці “Соціологія”, авторка зазначає, що “поняття ролі було запропоновано цими вченими незалежно один від одного у 30-х роках ХХ ст., причому Р. Лінтон трактував його як одиницю суспільної структури, що описується у вигляді заданої людині системи норм, тимчасом Дж. Мід – як безпосередню взаємодію людей, “рольову гру”, в ході якої відбувається засвоєння соціальних норм і формується соціальне в особі завдяки тому, що людина представляє себе в ролі іншого. Лінтонівське визначення ролі як “динамічного аспекту статусу” закріпилося у структурному функціоналізмі і розроблялося Т. Парсонсом, А. Радкліфф-Брауном, Р. Мертоном. Ідеї Дж. Міда були розвинуті в інтераціоналістській соціології і психології. Попри розбіжності у поглядах, обидва підходи об’єднує уявлення про роль як про ключовий момент, де інтегруються індивід і суспільство, індивідуальна поведінка перетворюється на соціальну, а індивідуальні властивості і схильності людей зіставляються з нормативними установками суспільства, залежно від чого люди виконують ті чи ті ролі” [9].

У новітніх західних соціологічних і психологічних теоріях помітною є тенденція до перегляду цієї концепції ролі і повернення до дослідження суб’єктивних детермінант поведінки людини, її внутрішньої суті (Д. Роджерс, А. Маслоу – США) [цит. за пр.: 10].

Для того, щоб зрозуміти коректність вище згаданих теорій, необхідно визначити внутрішню форму слова *роль* і простежити шляхи набуття ним термінологічної семантики, яка характерна для його вживання у працях Дж. Міда, Р. Лінтона та ін.

Свого часу Дж. Морено з’ясував етимологію слова *роль* (від фр. *rôle*), яке походить від латинського *rotula* – “колесо невеликого розміру” [11: 284]. У давнину це слово використовувалося на позначення дерев’яного бруска, на який прикріплювали і накручували пергамент або папірус, щоб уникнути його псування. Звідси з’явилося слово *rolls* для позначення з’єднаних у сувої пергаментних або папірусних листків. Пізніше лексичне значення слова *rolls* розширилося, і ця лексична одиниця почала вживатися для називання будь-якого офіційного документа: у Франції, наприклад, пов’язаного з судочинством, в Англії – з діяльністю парламенту (пор. *Rolls of Parliament*). У Греції і Стародавньому Римі тексти, які актори повинні були виголошувати під

час театралізованих вистав, записувалися на подібні папірусні або пергаментні сувої, також звані *rolls*. Потім це слово виявилось забутим і лише в 16-17 століттях з відродженням театральних традицій знову увійшло у вжиток, проте в оновленому вигляді – *roles* – на позначення всього тексту, що належить одному з діючих осіб п'єси [12: 3].

В Етимологічному словнику української мови у 7 т. (ред. О. С. Мельничук) знаходимо підтвердження цим версіям походження лексеми *роль*. Так, у статті на заголовне слово *Роль, роля, ролевий, рольовий* простежуємо його зв'язки з такими етимонами, як рос. *роль*, болг. *роля*, слц. *rola*, чеськ. *role*, слн. заст. *rola*, схв. *рола, рбла*. У цій статті також зазначається, що лексема *роль* є запозиченням із французької мови *rôle* “роль, список”, яке спершу позначало “згорток, на якому записувалися слова окремого актора”, сягаючи лат. *rotulus* (*rotula*) “згорток, кільце”, похідного від *rota* “колесо” [13:119-120].

У словнику Random House Kernerman Webster's College Dictionary знаходимо такі значення слова *роль* 1. Частина або символ, який відтворюється актором, співаком або іншим виконавцем. 2. Спеціальна або повсякденна функція людини або речі. 3. Права, обов'язки і очікувана поведінка, пов'язана з певним соціальним статусом. Після тлумачення значення наведено такі уточнення [1600–10; < фр. *rôle* (згорток паперу зі словами актора)] [14].

Проаналізувавши версії походження і подальший розвиток семантики лексеми *роль*, можемо сказати, що у сучасному розумінні її пов'язують зі способом поведінки людей відповідно до прийнятих стандартів і залежно від їх статусу в певній групі або у суспільстві загалом. По суті, роль як соціальна функція особистості є динамічним аспектом статусу, що збігається з її розумінням у працях Р. Лінтона. У зв'язку з цим постає ще одне питання, яке стосується таких суміжних, проте не тотожних понять, як “роль” і “статус”, які свого часу теж намагався осмислити Р. Лінтон і прагнув побудувати модель поведінки людини в різних ситуаціях.

На думку вченого, “статус” передбачає систему прав і обов'язків особистості, тимчасом “роль”, як уже згадувалося, становить динамічний аспект статусу. Що об'єднує ці поняття, то це їх соціальна функція, тому, очевидно, варто говорити про **соціальний статус і соціальну роль**.

Поняття *соціальний статус людини* є міждисциплінарним, адже

вивчається представниками різних сфер гуманітарного знання, але передусім соціологами і філософами (О. В. Симончук, Л. В. Юрженко) [15; 16]. Власне лінгвісти теж долучилися до розробки цієї проблеми (В. І. Карасик, Л. Йорданова) [17; 18], зокрема і з позицій психолінгвістики (О. О. Леонтьєв, Р. М. Фрумкіна) [19; 20].

Базисом розвитку соціального світу людини (В. І. Карасик) є її біологічна природа. У системі соціальних взаємодій людина представлена як активне начало, оскільки поряд із відображенням дійсності в її свідомості й поведінці виявляється певне ставлення до неї. Соціальна поведінка починається з готовності, настанови, в якій відображено соціальні прагнення, цілі, вимоги й очікування [21:126]. У соціальній системі індивід займає певне становище, яке соціологи визначають як соціальний статус.

Словник “Современная западная социология” [8:331] дає таке визначення цього поняття: “Соціальний статус – це становище індивіда в суспільстві відповідно до його віку, статі, походження, професії, сімейного стану”. Окрім того, під соціальним статусом розуміють сукупність прав і обов’язків, соціальних очікувань, форм і обсягів матеріальної і моральної винагороди, стійких нормативних форм поведінки. Статус формується за допомогою закону, адміністративних актів, звичаїв, моралі, релігії, суспільної думки [16:120].

Інформація про соціальний статус людини розцінюється як пріоритетна в суспільстві [17:26]. Про це свідчить не тільки детальна спеціалізація соціальних характеристик людини в лексичній семантиці, але й психологічна закономірність запам’ятовування найбільш важливих характеристик людини при знайомстві: спочатку запам’ятовується обличчя, потім – заняття (рівень класифікації) і, нарешті, – ім’я та додаткова характеристика. На рівні класифікації людина визначається як представник певного соціального прошарку, професії тощо.

Поняття соціального статусу має амбівалентну природу, оскільки кожна людина характеризується певним соціальним статусом, відповідно до якого займає певне місце в суспільній ієрархії і водночас поєднує кілька статусів, наприклад, батька, чоловіка, губернатора, члена політичної партії і т. ін. [8:332]. Для кожної людини певний статус є головним, передусім той, з яким її ідентифікують інші люди, або, як уважає Л. В. Юрженко [16: 122], з яким вона сама себе ідентифікує.

Розрізняють [22:69] *приписаний* і *досягнутий статуси*. У зв'язку з тим, що суспільство є складним утворенням, його інститути функціонують ефективно тільки в тому випадку, коли люди виконують щоденно певну кількість обов'язків, які чітко окреслені груповими і міжгруповими відносинами.

Приписаного статусу людина набуває від народження, у спадщину або за певних життєвих обставин, незалежно від бажання, волі і зусиль, над якими вона не має контролю. Такими є стать, національність, раса, кривість, успадковані титули. Життєве положення людини в такому разі, за спостереженнями А. М. Яковлева [23:292], визначається організацією суспільства, яке підпорядковує собі індивідів, диктує їм життя й долю.

Досягнутий статус здобувається власними зусиллями індивіда унаслідок вільного вибору. Він пов'язаний зі здобуттям освіти і трудової кваліфікації (студент, інженер), із професійною діяльністю і діловою кар'єрою (фермер, генерал, міністр), із особливими заслугами (народний артист). У сучасному суспільстві визначальну роль відіграє саме досягнутий статус, оцінка людини за її заслугами [16:122].

Коли ж ідеться про *соціальну роль*, то її пов'язують із соціальною поведінкою і виділяють три аспекти:

- роль як наявна в суспільстві система очікувань щодо поведінки людини, яка займає певне положення, у її взаємодії з іншими людьми;
- роль як система специфічних очікувань по відношенню до себе, людини, що займає певне положення, адже вона демонструє модель своєї власної поведінки у взаємодії з іншими людьми;
- роль як маніфестована поведінка людини, яка посідає певне положення [24].

Роль як феномен соціології співвідноситься з психологічним феноменом ролі. З психологічного погляду поняття “роль” було розглянуто в концепції Е. Берна, американського психолога і психіатра, який займався вивченням гри в міжособистісних стосунках. Е. Берна представив модель статусно-рольової взаємодії людей [25].

Відповідно до його теорії, стан особистості (Я) може бути описано “феноменологічно як когерентна система відчуттів, пов'язаних з певним об'єктом, операційно – як когерентна система типів поведінки; прагматично – як система відчуттів і почуттів, яка визначає відповідну систему типів поведінки” [25:9].

Термін “стан Я”, за Е. Берном, – це різні стани свідомості і зразки поведінки, які цьому станові відповідають, тобто, по суті, це психологічні ролі мовної особистості.

Прагнучи диференціювати і проаналізувати структуру Я і можливі стани, Е. Берн виділив три головні типи стану мовної особистості, які назвав Батько, Дорослий, Дитина. “Кожна людина має в своєму розпорядженні певний, найчастіше обмежений, репертуар станів свого Я. Репертуар цих станів класифіковано за трьома категоріями:

- 1) стани Я, подібні з образами батьків;
- 2) стани Я, автономно спрямовані на об’єктивну оцінку реальності;
- 3) стани Я, що діють від їх фіксації в ранньому дитинстві і мають архаїчні залишки [там само].

Ці стани найяскравіше виявляють себе в міжособистісній комунікації, коли при спілкуванні зі співбесідником людина підсвідомо користується однією з цих трьох масок. Прийняття ролі Батька, Дорослого чи Дитини залежить від статусу комунікантів, особливостей комунікативної ситуації.

Его-стану Батько, Дорослий, Дитина проявляється через трансакти. Розрізняючи три форми трансакту – паралельний, перехресний і прихований, Е. Берн стверджує, що комунікація найбільш ефективна в тому випадку, коли вона відбувається у рамках паралельного трансакту, тобто коли Дитина розмовляє з Дитиною, Дорослий з Дорослим, а батьки з батьками [25].

Розглядаючи людську комунікацію як серію трансактів, Е. Берн розробив теорію трансакційного аналізу, мета якого – з’ясування того, як Я-стан сигналізує про комунікативний стимул і як Я-стан дає відповідну комунікативну реакцію. У результаті цього можна проаналізувати характер і напрям розвитку соціальної інтерації, розглянути причини і природу міжособистісних конфліктів, скласти схеми ефективних і комунікативно не вигідних сценаріїв взаємодії партнерів зі спілкування.

Отже, у психології роль розглядається як система очікувань, що стосуються поведінки людини в суспільстві, тобто простежуємо тісний зв’язок із поняттям соціальної ролі.

Розглядаючи феномен ролі, Л. П. Крисін під соціальною роллю розуміє “певні шаблони взаємних прав і обов’язків” [26:43]. Зразки поведінки засвоюються й приймаються особистістю або нав’язуються їй

оточенням; освоєння ролі потребує часу, оскільки йдеться про стійке відтворення *стереотипів поведінки*. У кожному суспільстві ролі до дії визначаються узвичаєними в ньому нормами і часто закріплюються в законах, правилах, інструкціях, статутах тощо [16:142].

На основі цих знань формується комплекс уявлень – стереотипів – стандартної думки про соціальні групи або про окремих індивідів як представників цих груп [27:177]. Стереотип допомагає людині орієнтуватися в обставинах, які не вимагають від неї аналітичного мислення, індивідуального відповідального рішення. З іншого боку, стереотипи сприяють виникненню й закріпленню упереджень – негативного оцінного ставлення, яке часто не відповідає дійсності [28:332]. Науковці [29:99; 30:13-14] розрізняють *авто- й гетеростереотипи*, тобто уявлення про себе і про інших. Так формуються етнодиференціальні ознаки, наприклад, мови, цінностей і норми, історичної пам'яті, національного характеру, елементів матеріальної культури [31:212], що покладені в основу *етнокультурних стереотипів*. Цікавим є твердження Є. Бартмінського [29:100], що національні стереотипи (в іншій термінології етнокультурні стереотипи) є емоційно маркованими з перевагою неприязні до ближніх сусідів і симпатії до віддалених. Тому оцінка представників різних етнічних груп визначається загальнокультурною опозицією “свій-чужий”, а також пов'язана з дружніми стосунками та конфліктами між цими групами. Конфлікти, за спостереженнями Є. Бартмінського [29:99], особливо сприяють виникненню негативних національних стереотипів. При цьому слід зауважити, що національний характер – це не сума характерів окремих його представників, а фіксація типових рис, які наявні різною мірою й у різних комбінаціях у значного числа індивідів. Риси характеру можна зрозуміти лише у співвіднесенні їх із загальною системою цінностей, способом життя народу [31: 136-137].

Дослідження стереотипу, як наголошує польська дослідниця Б. Секульські [32:155], слід завжди включати в контекст конкретних суспільних процесів й інтересів, оскільки як предметне позначення стереотипу, так і результати цього позначення зазнають їх впливу, і, з іншого боку, задовольняють усю наявну потребу в поясненні й мотивації.

Новий вимір отримують стереотипи, коли вони поєднують інтернаціоналізовані образи з настановами, які спонукають до дій [33:8].

Це означає, що ми маємо більш стереотипні образи у свідомості, ніж реалізуємо у побуті: про людей, країни, історичні події, а також про хороше і погане, про правильне і хибне. Якщо стереотип спрямований на образ “себе” або “чужого”, то його можна також визнати як оцінно-нейтральне узагальнення. Наприклад, французи люблять пити вино і розуміються на моді, німці п’ють пиво, жінки витриваліші до болю. Потрібен додатковий поштовх, щоб повністю вичерпати негативний потенціал стереотипу як попередження проти індивідів і груп.

Поняття етнокультурного стереотипу тісно пов’язане з поняттям конотації, яку в даному контексті Л. П. Крисін визначає як стандартну, стійку асоціацію, яку викликає у мовній свідомості носіїв мови вживання того чи іншого слова у даному значенні [26:138]. Часто стереотипи вважаються небажаними через провідну роль, яку вони відіграють у соціальному приниженні, що базується на расових, вікових та інших характеристиках, однак вони є важливими для соціального життя. У ситуації, коли ми не знаємо жодних індивідів, стереотипи допомагають нам зробити припущення, чого очікувати від інших і чого вони очікують від нас; ми покладаємося на наше розуміння тих, хто займає певний соціальний статус [34:261].

Стереотипи родинних ролей вирізняються, за висловлюванням Є. Бартмінського [29:103], яскравою ознакою цінності, причому щодо матері і батька таке оцінювання є позитивним, сягає рівня ідеалізації. У мовно-культурному образі світу мати є, передусім, люблячою, турботливою і поблажливою. Батько, перш за все, вважається піклувальником, суворим, але справедливим, і тільки потім – теж турботливим і поблажливим.

Роль нерідко зумовлює характер мовної поведінки людини, тому маємо говорити про мовні і комунікативні ролі. На думку І. А. Тарасової, мовна роль – це “можливий та допустимий репертуар мовних засобів, які можна вжити в різних ситуаціях спілкування” [35:65]. Серед складових мовної ролі виділяють певний лексичний та граматичний мінімум, інтонацію, просодичні особливості і т. ін. Комунікативні ролі – це “порівняно фіксовані стандарти поведінки і діяльності, які актуалізують взаємозв’язок соціальних характеристик мовної особистості” [35:67]. Як нам видається, поняття “соціальна роль” є гіперонімом по відношенню до психологічної ролі, останнє є гіперонімом до “комунікативної ролі”, що є гіперонімом до мовної ролі,

адже включає, крім вербальної, ще і невербальну комунікативну поведінку.

Для рольової поведінки є характерним феномен симетричності і асиметричності, що пов'язаний з вивченням проблеми соціальної маркованості мовних одиниць. Л. П. Крисін, говорячи про необхідність розробки нового напрямку в сучасному мовознавстві – соціорусистики, розглядає мовні засоби, які виконують функції соціальних символів на рівні фонетики, акцентології, словозміни, словотвору, синтаксису і лексики [26]. “У кожній мові, – пише автор, – є лексика, яка позначає різні відносини між людьми, – міжособистісні та інституційні, а також відносини між особистістю та суспільством. Лексичні значення таких слів містять у собі свідчення про характер подібних відносин, які можна розділити на відносини підпорядкування (або залежності) і відносини рівності” [26:38].

Л. П. Крисін виділяє соціально орієнтовані значення слів, тобто ті, які називають асиметричні рольові відносини, містять вказівку на нерівність соціальних ролей. Семантична структура таких слів має мінімум два актанти: суб'єкта і адресата (хто має владу над ким). Ілюструючи ці положення, Л. П. Крисін зупиняється на двох групах прикладів [26:43]:

1) слова, що позначають відносини підпорядкування (залежності), коли роль семантичного суб'єкта вище соціальної ролі об'єкта (рос.: *арестовать, аудиенция, диктатура, кара, контролировать, конфисковать, экзаменовать*);

2) слова, що позначають відносини підпорядкування (залежності), коли роль семантичного суб'єкта нижче соціальної ролі об'єкта (рос.: *вымолить, выплакать, отпроситься, перечить, спорить, покорность, слушаться, хлопотать, молить, спорить* та ін.).

Поряд із соціальними і психологічними ролями дослідники виділяють ще гендерні ролі. Крос-культурні дослідження гендерних ролей ґрунтуються на положенні про те, що будь-якій культурі властиві прояви маскулінності / фемінності. Відповідно до теорії К. Хофстеда [36], відмінності в гендерних ролях залежать від ступеня статево рольової диференціації у культурах або ступеня її маскулінності / фемінності. У дослідженнях, проведених у Японії і США, вивчалися концепції незалежності і покірності у статевих ролях. У результаті з'ясувалося, що американці цінують незалежність більше за покірність і

в чоловіків, і в жінках, а японці цінують незалежність більше за покірність тільки у чоловіків. Японські чоловіки бачать “ідеальну” жінку менш покірною, що відображає їх бажання до зміни жіночих ролей [цит. за пр.: 37:130].

А. І. Сгорова, займаючись дослідженням рольових взаємин народу саха, виявила, що в жіночих авто-і гетеростереотіпах і в образах традиційних саха переважають позитивні якості, а в чоловічих гетеростереотіпах і образах сучасних саха більше негативних якостей [37:144-145]. Крос-культурні дослідження сімейних ролей свідчать про те, що в індивідуалістичних культурах більш близькими є рольові відносини між чоловіком і дружиною (горизонтальна проекція), а в колективістських – між батьками і дітьми (вертикальна проекція).

Порвертаючись до дискурсивної природи рольової поведінки, зазначимо, що вона дійсно диктує вибір стереотипів відповідно до виконуваних ролей у певному типі дискурсу.

Учасники педагогічного дискурсу – це вчитель і учень. Учитель може виступати в різних іпостасях: вчитель як батько, друг, радник, наставник, шкільний або університетський викладач, науковий керівник. Учасники педагогічного спілкування відрізняються принциповою нерівністю рольових позицій: учитель спочатку стоїть “над” учнем, маючи право на дидактичність і педантизм. Покликаючись на В. І. Карасика, зазначимо, що в російській мові концепт “вчитель” позначається словами з переважно нейтральною або позитивною конотацією (рос. *учитель, наставник, педагог*), а його атрибутивними (за даними “Російського асоціативного словника”) є оцінні слова з позитивним значенням (*добрая, любимая, строгая учительница*) [4:29-30]. Статусно-рольова нерівність учасників педагогічного дискурсу відбивається і в аксіологічних протокольних документах, властивих вчителям (рос. *следует, надо, необходимо*).

Для релігійного дискурсу також характерні розбіжності в статусно-рольових позиціях агентів і клієнтів спілкування. Агентом релігійного дискурсу є священнослужитель, клієнтами – парафіяни. Як зауважив В. І. Карасик, специфіка цього типу дискурсу “полягає в тому, що до числа його учасників відноситься Бог, до якого звернені молитви, псалми, сповіді в ряді конфесій і який виступає як суперагент [...] – власне Бог і той, кому він відкрився, тобто пророк” [38:7]. Номінативні одиниці, що використовуються для позначення священнослужителів у різних

релігіях, представлені в мові досить широко (наприклад, в католицькій церкві – рос. *кардинал, єпископ, каноник* тощо), що відображає загальну тенденцію: агенти інституційного дискурсу більш диференційовані в номінації, ніж клієнти [38: 190]. Як і в педагогічному спілкуванні, рольові позиції агентів релігійного дискурсу спочатку вище позицій клієнтів: священники мають право роз'яснювати пастві, “синам і дочкам”, що таке добре і що таке погано, як необхідно себе правильно поводити в тій чи іншій ситуації.

У медичному дискурсі також виділяють агентів і клієнтів: першими є медики як представники соціально-професійної групи; до других – належать пацієнти. Медичний дискурс є одним з надалішніх, “лікар як носій особливого знання виступає в ролі модифікованого жерця, якому дано було право звертатися до небесних сил для зцілення хворих” [39:103]. У зв'язку з цим очевидно стає близькість медичного та релігійного дискурсів. Агенти цих видів дискурсу є статусно-привілейованими в більшості ситуацій спілкування. Однак, як справедливо зауважує Л. С. Бейлінсон, для відновлення нормального психічного стану людей і створення атмосфери довіри та конфіденційності, що є вимогою медичної етики, лікар може прагнути до створення ситуацій з рівними рольовими позиціями комунікантів [39:8].

Рівність партнерів є, на думку дослідників, основним принципом наукового дискурсу. “Учасниками наукового дискурсу є дослідники як представники наукової громадськості, при цьому характерною особливістю цього типу дискурсу є принципова рівність учасників наукового спілкування в тому плані, що ніхто з дослідників не володіє монополією на істину, а нескінченність пізнання змушує кожного вченого критично ставитися як до чужих, так і до своїх здобутків” [4:12]. На вищевказану особливість наукового дискурсу вказує і офіційно прийняте в наукових колах звернення рос. “колега”, покликане нівелювати всі статусно-рольові ознаки комунікантів. Але, як зазначає В. І. Карасик, рівність клієнтів та агентів наукового дискурсу є відносною, бо авторитет, наукові заслуги, численні публікації роблять позицію майстрів науки вагомішою, хоча наявність у молодих учених власних думок і здатності аргументовано і переконливо їх доводити в ході наукової дискусії дещо нейтралізує статусно-рольову нерівність. Специфікою наукової діяльності, спрямованої не тільки на подальші

дослідження, а й на підготовку нових кадрів, пояснює і той факт, що діада “агент – клієнт” вдало працює при описі учасників інших типів дискурсу. “Вчені виступають у кількох іпостасях, виявляючи при цьому різні статусно-рольові характеристики: вчений-дослідник, вчений-педагог, учений-експерт, вчений-популяризатор. Клієнти наукового дискурсу – це широка публіка, яка читає науково-популярні журнали і дивиться відповідні передачі, з одного боку, і початківці дослідники, які проходять навчання на кафедрах і в лабораторіях, з іншого боку” [4].

Підсумовуючи, зазначимо, що мовна особистість як певний соціально-психологічний і гендерний тип формує власні стереотипи її рольової поведінки, які мають соціокультурне і етнопсихологічне забарвлення, тобто визначаються суспільством і базуються на культурно-історичних і національно-психологічних традиціях конкретних груп людей. Специфіка мовної поведінки та її стереотипизація залежить від ролей учасників соціальної комунікації. Комунікативні ролі – це фіксовані стандарти – етнокультурні стереотипи, що формуються на основі статусно-рольової поведінки мовної особистості, базуючись на граматичному і лексичному мінімумам, інтонації, просодичних особливостях тощо, і зумовлюються різними дискурсивними практиками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Нина Давидовна Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с. 2. Белова А. Д. Поняття “стиль”, “жанр”, “дискурс”, “текст” у сучасній лінгвістиці / А. Д. Белова // Вісник “Іноземна філологія” / [гол. ред. О. І. Чередниченко]. – К. : Вид-во КНУ ім. Тараса Шевченка, 2002. – № 32.– С. 11–14.
3. Бурбело В. Б. Сучасні концепції дискурсу та лінгвопрагматичні засади дискурсології / В. Б. Бурбело // Вісник “Іноземна філологія” / [гол. ред. О. І. Чередниченко]. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2002. – Вип. 32–33. – С. 79–84. 4. Карасик В. И. О типах дискурса / В. И. Карасик, В. И. Шаховской // Языковая личность : институциональный и персональный дискурс : [сб. науч. тр.] / [отв. ред. В. И. Карасик, Н. А. Красавский]. – Волгоград : Перемена, 2000. – С. 5–20. 5. Корольов І. Р. Поняття дискурсу в сучасному мовознавстві : визначення, структура, типологія / І. Р. Корольов // Studia Linguistica : [зб. наук. праць] / [відп. ред. І. О. Голубовська]. – К. : Вид-во КНУ ім. Тараса Шевченка, 2012. – Вип. 6. – С. 285–305. – Режим доступу : http://www.philolog.univ.kiev.ua/library/zagal/Studia_Linguistica_6_2/285_305.pdf
6. Renkema J. Introduction to discourse studies / Jan Renkema. – Amsterdam : John Benjamins Publishing, 2004. – 363 p. 7. Черхава О. О. Дефініції місіонерського дискурсу крізь призму суміжних понять теологічної лінгводискурсології / О. О. Черхава // Вісник КНЛУ / [гол. ред. А. В. Корольова]. – К. : Вид-во КНЛУ, 2013. – С. 122–133. 8. Современная западная социология: словарь / [сост. Ю. Н. Давыдов и др.]. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с. 9. Путилло Л. В. Социология. Учебный курс [Электронный ресурс] / Л. В. Путилло. – Режим доступа : http://www.e-college.ru/xbooks/xbook207/book/index/index.html?go=index* 10. Марцинковская Т. История психологии [Электронный ресурс] / Т. Марцинковская. – Режим доступа :

- http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/marcin/index.php 11. *История социологии в Западной Европе и США* : [учебник для вузов] / [отв. ред. Г. В. Осипов]. – М. : Изд-во НОРМА, 2001. – 576 с. 12. *Бакумова Е. В.* Ролевая структура политического дискурса : автореф. дисс. на соискание учен. степени доктора филол. наук : 10.02.19 / Е. В. Бакумова. – Волгоград, 2002. – 44 с. 13. *Етимологічний словник української мови* / [уклад. і гол. ред. О. С. Мельничук та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 5. –С. 119–120. 14. *Random House Kernerman Webster's College Dictionary* [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://dictionary.reference.com/browse/role> 15. *Симончук О. В.* Середній клас у соціальній структурі українського суспільства / О. В. Симончук // Структурні виміри сучасного суспільства : [навч. посібник] / [гол. ред. С. Макеєва]. – К. : Вид-во Інституту соціології НАГН України, 2006. – С. 209–243. 16. *Юрженко Л. В.* Соціальна структура суспільства : [навч. посібник] / Лілія Вікторівна Юрженко. – К. : АПСВ, 2005. – 295 с. 17. *Карасик В. И.* Язык социального статуса / Владимир Ильич Карасик. – М. : Ин-т языкознания РАН; Волгогр. гос. пед. ин-т, 1992. – 330 с. 18. *Йорданова Л.* Езиковите волности на експресията (в руски и български език) : [Электронный ресурс] / Л. Йорданова. – Режим доступа: http://rusfil.slovo.uni-plovdiv.bg/?page_id=715 19. *Леонтьев А. А.* Основы психолингвистики / Алексей Алексеевич Леонтьев. – М. : Смысл, 1997. – 287 с. 20. *Фрумкина Р. М.* Психолингвистика : [учеб. пособие] / Ревекка Марковна Фрумкина. – М. : Издательский центр “Академия”, 2003. – 320 с. 21. *Харчева В. Г.* Основы социологии : [учебник] / Валентина Геннадьевна Харчева. – М. : КноРус, 2000. – 302 с. 22. *Фролов С. С.* Социология : [учебник] / Сергей Станиславович Фролов. – М. : Наука, 1994. – 256 с. 23. *Яковлев А. М.* Социальная структура общества : [учебник] / Александр Максимович Яковлев. – М. : Изд-во “Экзамен”, 2003. – 384 с. 24. *Кондратьев М. Ю.* Азбука социального психолога–практика / М. Ю. Кондратьев, В. А. Ильин. – М. : ПЕР СЭ, 2007. – 464 с. 25. *Берн Е.* Игры, у які грають люди. Психологія людських взаємин / Ерік Берн. – К. : ЛІТУР, 2002. – 576 с. 26. *Крысин Л. П.* Слово в современных текстах и словарях. Очерки о русской лексике и лексикографии / Леонид Петрович Крысин. – М. : Знак, 2008. – 320 с. 27. *Демьянков В. З.* Стереотип / [сост. В. З. Демьянков и др.] // Краткий словарь когнитивных терминов – М. : Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. – С. 177–179. 28. *Гуревич П. С.* Стереотип / [сост. П. С. Гуревич и др.] // Современная западная социология : словарь. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с. 29. *Bartmiński J.* Stereotypy mieszczą w języku : Studia etnolingwistyczne / Jerzy Bartmiński. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 360 s. 30. *Hoffman E.* Ethnostereotype in der Businesskommunikation / E. Hoffman, U. Theissen // Junge Slawistik in Österreich. – Innsbruck : Institut für Sprachwissenschaft, 2000. – S. 13–45. 31. *Стефаненко Т. Г.* Этнопсихология / Татьяна Гавриловна Стефаненко. – М. : Институт психологии РАН, “Академический проект”, 1999. – 320 с. 32. *Sekulski B.* “Hände hoch, ich liebe dich!”. Stereotype Bilder im deutschen Minimalwortschatz. Ergebnisse eines deutsch-polnischen Projekts / B. Sekulski // Sprachliche und soziale Stereotype / hrgs. von Margot Heinemann. – Frankfurt am Main : Lang., 1998. – 185 s. 33. *Heinemann M.* Konzepte von Stereotypen – statt einer Einleitung / M. Heinemann // Sprachliche und soziale Stereotype / hrgs. von Margot Heinemann. – Frankfurt am Main : Lang., 1998. – 185 s. 34. *Джонсон А. Г.* Тлумачний словник з соціології / Алан Г. Джонсон ; [пер. з англ. за наук. ред. В. Ісаєва, А. Хоронжого]. – Львів : Вид. центр Львів. нац. ун-ту імені І. Франка, 2003. – 480 с. 35. *Семейн Л. Ю.* Когнитивные аспекты лингвокультурологии / Л. Ю. Семейн, И. А. Тарасова. – Омск, 2005. – 72 с. 36. *Hofstede G.* Cultures and Organizations. Software of the Mind / Gert Hofstede. – L. : etc.McGraw-Hill, 1991. – 250 p. 37. *Лебедева Н. М.* Введение в этническую и кросс-культурную психологию : [учебное пособие] / Надежда Михайловна Лебедева. – М. : Ключ, 1999. – 224 с. 38. *Карасик В. И.* Про категорії дискурсу / В. И. Карасик // Мовна особистість : соціолінгвістичні та емотивні аспекти. – Волгоград : Зміна, 1998. – С. 185–197. 39. *Бейлинсон Л.* Профессиональная речь логопеда / Любовь Бейлинсон. – Изд-во Сфера, 2005. – 160 с.